

Meesterlijke Middeleeuwen
Miniaturen van Karel de Grote
tot Karel de Stoute | 800-1475

Waanders Uitgevers, Zwolle

Dauidsfonds/Leuven

Dnica pma aduentus dñi
ad utraq; respis laud' et
terram. Capitulum.



Ecce dies ueniunt dicit dñs.
i suscitabo dauid germen
iustam. i regnabit rex i sa
piens erit. i faciet iudiciū
i iusticiam in terra. **R^m**

Illus est gabriel angelus
ymnus. **C**onditor alme sy
derū. **V** Exorate celi desuper et
nubes pluant iustū aperiat
terra i germinet saluatore. **Ad
magt a.** Ecce nomen dñi ve
nit de longinquo i claritas ei
replet orbem terrarū. **Collca**

Exata dñe qđ poten
tiam tuam i ueni:
ut ab imminentibus pecca
torū nrōz picul' te meream.

protegente eripi. te liberate
saluari. Qui diuis i regnū
hic omittitur memoua scē
crucas usq; oct' ephie. **Ad
matutinas inuitatorū**

Ecce uenit resocurramus
obuiam saluatori nrō ps de
nite. **in^o Verbu' supernū.**
In pmo n. a. Dñe in uirtute
ps ipm **v** Ex syon spēs decous
eius deus nr' manifeste ueniet.

Lectio pma
Iho plare pphē
fily amos quā
uidit sē iuda
i iherlm in diebus orie ioa
than achaz ezechie regum
iuda. Audite celi i auribus
pace terra: qm dñs locut'
est: filios enutruu i eral
tau. illi autē spreuerunt
me. Tu autem dñe. **R^m**

Aspiciens a longe
ecce uideo dei potē
tā ueniētē i ne
bulā totā terrā
regentē. Ite obuiā ei i dicite.
Nūca nobis si tu es ipse. Q'
regnaturus es in iplo israel.
v Quisq; terrigene i filij ho

75 Benedictijnenbrevier in vier delen ten behoeve van de abdij van Geraardsbergen

Zuidelijke Nederlanden, ca. 1449-1450. - Dénee, Abbaye de Maredsous, Abdijbibliotheek, ms. F°/3/1-4.

MANUSCRIPT Perkament;

vol. 3/1: II + 190 + II fol.; 340 x 240 mm; 4 gefigureerde initialen;

vol. 3/2: II + 244 + II fol.; 337 x 240 mm; 7 gefigureerde initialen;

vol. 3/3: II + 205 + II fol.; 355 x 255 mm; 21 gefigureerde initialen;

vol. 3/4: II + 211 + II fol.; 355 x 255 mm; 32 gefigureerde initialen, met bladzijden met medaillons; gotisch tekstschrift.

INHOUD Vol. 3/1 en 3/2 wintergedeelte van het brevier; vol. 3/3 en 3/4 zomergedeelte.

BAND Moderne band.

HERKOMST Bestemd voor de benedictijnenabdij Sint-Adriaan in Geraardsbergen: "ex libris Monasterii S. Adriani Gerardim" (ms. F°/3/1, fol. 1); in 1912 geschonken aan de abdij van Maredsous door graaf Paul de Hemptinne, broer van abt Hildebrand.

BIBLIOGRAFIE Delforge 1958; Delaissé 1958b; Smeyers 1969; Wolf 1996: 261-266; Poswick 1997; Knapen 1997: 8-12. Over het getijdenboek van Sint-Petersburg: Dolgodrova 1983 (vermeld door François Avril). Klaas van der Hoek en James Marrow werken aan een notitie over Antonis Utenbroec.

Vol. 3/1, fol. 141r:
Boom van Jesse.

Vol. 3/2, fol. 157r:
Opdracht in de tempel.

Vol. 3/3, fol. 141r:
Troon van Genade.

Vol. 3/4, fol. 91r:
Geboorte van de Maagd Maria; in de medaillons: Bileam wordt tegengehouden door de engel en de gesloten poort van Ezechiël

Deze schitterende verzameling van vier manuscripten bevat de winter- en zomergedeelten van een brevier van groot formaat, bestemd voor de benedictijnenabdij van Geraardsbergen. Het belang ervan werd al zeer vroeg erkend. Het feit dat meerdere miniaturisten eraan meewerkten – men heeft vijf verschillende 'handen' kunnen onderscheiden – geeft deze volumes een centrale plaats in het overgangsgebied tussen twee periodes en twee streken. In de groep verluchters van het brevier komen twee generaties samen: de ene is traditionalistisch en blijft trouw aan de formules die sedert 1420 in zwang waren; de andere is uitgesproken progressief en vertoont overeenkomsten met de kunstenaars die omstreeks 1450 voor het hertogelijk hof werkten, de meest progressieve omgeving van die tijd. Ook uit geografisch standpunt is het Brevier van Geraardsbergen een overgangsmanuscript. Uit de huidige stand van het onderzoek blijkt immers dat de vijf verschillende stijlen gelokaliseerd kunnen worden in twee belangrijke centra: Vlaanderen en Brabant. Het spreekt dus vanzelf dat een grondige studie van dit sleutelwerk noodzakelijk is om te begrijpen hoe de zogeheten 'Bourgondische' stijl kon ontstaan uit een traditionele kunst waarvan de wortels grotendeels in Frankrijk lagen.

Een vergelijking van de vier boeken toont duidelijk aan dat de overgang tussen de generaties geleidelijk verloopt. Wat meteen opvalt is de betrekkelijke homogeniteit en de grote stijleenheid, zowel van boek tot boek en tussen de verschillende 'handen', als op elke pagina tussen de gefigureerde taferelen en de randversieringen.

De *Boom van Jesse* uit het eerste boek is een perfect voorbeeld van esthetische en thematische integratie. Deze grote initiaal aan het begin van het officie van de eerste zondag van de advent is opgebouwd in een harmonie van kleuren, waarin blauw, oranje en goud – zowel glanzend als mat – overheersen. De kleurvlakken zijn met elkaar verbonden door het groen van de boom, dat tevens het scherpe contrast

157
dne gratia tua qui iul
ta symeonis expectacoem
implesti. ut sicut ille mor
tem non uidit priusq
xpm dnm uidere mere
tur ita i nos uita opti
neamus eterna. P eisd

Inuitator. Ecce uenit ad
templu scdm liui dnator do
minus gaude et letare syon
ocurrens deo tuo **P** Venite
ymus. Quem terra. **In**
p. n. a. Benedicta tu in
mulierib; i benedictus frs
uentris tui **P** Dne dñs **A'**
Sicut mirra elca odorem de
disti suauitatis sca dei geni
trix **P** Celi enarr **A'** hec e
qñe sauit thoz in delicto ha
bitit fructu in respectioe aia
ni scaru **P** Dni est terra. **A'**
Speciosa sca es i suauis in
delictis tuis sca dei genitrix
P Cructauit **A'** Dignare me
laudare te uirgo sacra da
michi uirtute contra hostes
tuos **P** Os nr **A'** Suscepi
deus misericordia tua in medio
templi tui **P** Magnus dñs
V Benedicta tu. **lco pma**



Odierni di
ei frs kmi
nota sollemp
nitas ad hi
benda spem
Suite eterne

magnu gaudiu contulit
generi humano: in quo
xps infans in templo est
presentatus. Exultet g
uirgines: uirgo peperit
xpm. Nichil in eo qd no
uit putent exterminatu:
mansit uirgo post ptum
i uibata post filiu. **Rm**

Adorna thalamu tuu sy
on i susape rege xpm. Que
uirgo concepit uirgo pepit
uirgo post ptu que genuit a
dora uit **V** Induere ueltime
tis gle tue ciuitas sancti. **Q**

Exultent lco scda
Exultent uidue infantem
xpm uidua amma cogno
uit. Exultet cougate nal
aturu xpm dnm elyza
beth nupta pphetauit.
Nullus gradus ptinill
est de quo habet testioni
um salus onui. Niquid

tussen de kleuren verzacht. De randversieringen sluiten zeer harmonisch aan bij de centrale voorstelling. Doordat ze dezelfde kleuren gebruiken, vormen ze een decoratieve echo van de *Boom van Jesse* in het midden van de pagina. Die echo is er ook thematisch: de boom, die de voorouders van Maria voorstelt, wordt weerspiegeld in de vorm van de dichte acanthusversiering in de marge. In beide gevallen zien we de fleurige bloemkorven en de bladeren waarvan de houtachtige gedeelten met een gouden of witte stippe lijn zijn geaccentueerd. De verluchter is nog in hoge mate schatplichtig aan de kunst uit het tweede kwart van de 15de eeuw met zijn soepele vormen en zijn neiging tot abstractie. Dat geldt bijvoorbeeld voor zijn keuze voor egale achtergronden, die van de compositie bijna een icoon maken. Ondanks zijn beperkte schilder таланten slaagt hij erin een zeer aantrekkelijke bladzijde te creëren dankzij de kwaliteit van de kleuren en de glans die het goud aan het geheel geeft.

Dezelfde man heeft de *Opdracht in de tempel* uit het tweede boek geschilderd. We herkennen in de marge zijn geliefkoosde motieven, met de dikke vezelige acanthusbladeren die de hoeken en de hoofdlijnen van de pagina accentueren. Een vergelijking van de twee pagina's maakt snel duidelijk dat de *Opdracht* niet dezelfde glans uitstraalt als de *Boom van Jesse*. We vinden er geen zogeheten *initiales champiées*, gouden letters op een rood-en-blauwe achtergrond, maar gewone met inkt getrokken hoofdletters. Het formaat is kleiner. De felle kleuren, zoals het oranje-rood, zijn bovendien veel bescheidener en zetten de pagina niet in vuur en vlam. Voor dit verschil van 'toon' is er een structurele verklaring: de *Boom van Jesse* fungeert als beginletter van een zeer belangrijk hoofdstuk van het brevier, het tijdeigen (de verzameling officies die op wisselende data gebeden worden), terwijl de *Opdracht* het begin is van een van de vele officies binnen een andere afdeling van het brevier, het feesteigen (officies op vaste data). De illustraties vormen dus een strikt hiërarchisch systeem. Op een meetbare manier, door verschillen in formaat, geven zij de grote verdelingen en onderverdelingen van de tekst aan en bieden ze de lezer een visuele steun om zich binnen de tekst te oriënteren. De bladzijde staat tegenover een folio dat is versierd met gefiliganeerde initialen. Die laten duidelijk zien hoe groteske figuren spontaan kunnen ontstaan uit de vlot met de pen getekende rode en blauwe uitlopers. Ze geven blijk van een souplesse, een fantasie, een ritme en een subtiliteit, die in de meer beheerste kantlijnverluchting verloren zijn gegaan.

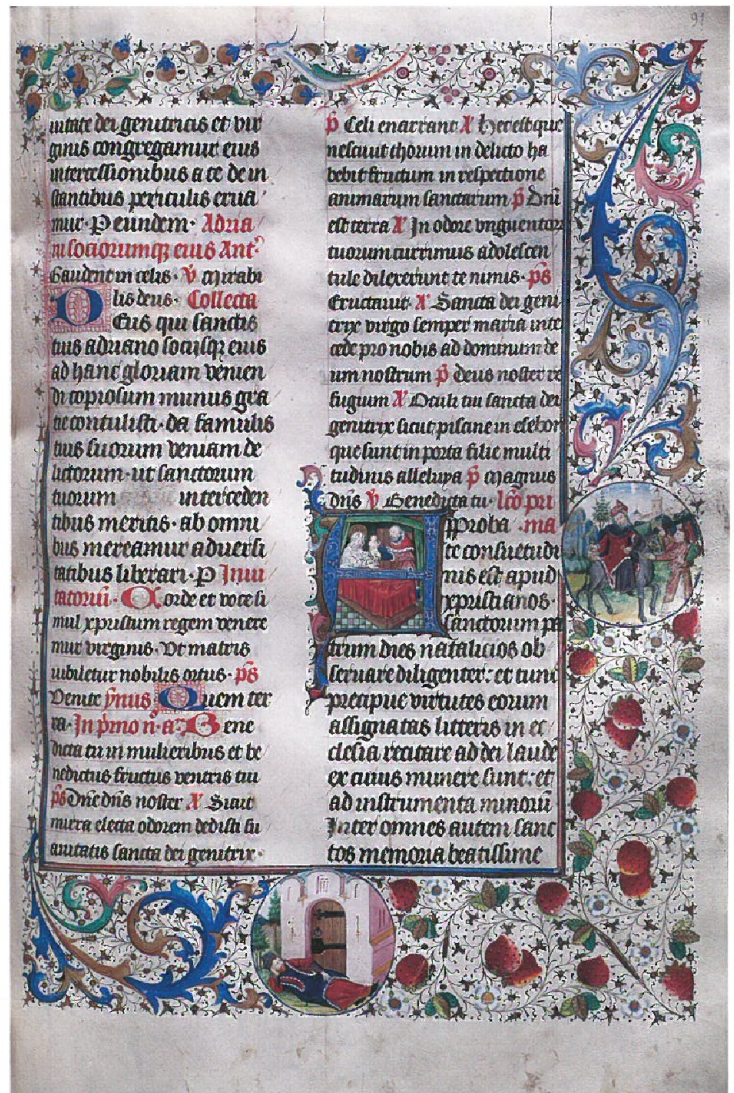
De *Drie-vuldigheid* uit het derde boekdeel wordt toegeschreven aan een tweede meester, die eveneens tot de traditionalistische stroming behoort. Zijn gedron-

gen figuren met dikke koppen en brede schouders, getekend met zeer duidelijke contouren, zijn nauw verwant met de stijl van de Meester van Guillebert de Mets en zijn navolger, de Meester van de Gentse Privilegiën. Van de eerste, die waarschijnlijk actief was in de omgeving van Gent, heeft hij de buitengewone souplesse en de virtuositeit in de tekening. Die is vooral merkbaar in de reeks kanttekeningen waarmee de door hem geïllustreerde pagina's bezaaid zijn. Hij neemt van hem ook het algemene concept van de randen over, evenals bepaalde decoratieve motieven. Weelderige saprijke acanthussen sieren de hoeken van de marges. Ze zijn dichtgeklapt en in de ophalen versierd met dambordmotieven, die het oppervlak van het perkament doorbreken en stuk voor stuk toegang lijken te geven tot onderaardse werelden. Uit de acanthussen lijkt de 'jachtgroep' te ontstaan die over de onderkant van de pagina rent. De haas vlucht naar het andere uiteinde van het folio, in een donkere opening die de ingang van zijn leger suggereert. Het web van zwarte filigraandraden in de randen is minder dicht dan in de eerste twee boeken, maar de marges hebben dezelfde kleurenrijkdom. Formeel bekeken zien we bij deze navolger een opvallende evolutie, als we de vergelijking maken met de nog zeer conventionele en starre kunst van de Meester van Guillebert de Mets. Die is vooral merkbaar in het modelé van de lichamen en de accentuering van hun structuur en volume. Een en ander blijkt bijzonder duidelijk uit de voorstelling van het bovenlichaam van Christus. De zwarte kring die de figuren en de draperingen van de groep-Mets kracht bijzette, is grotendeels verdwenen, zodat een soepeler opeenvolging van de vlakken mogelijk is geworden. Enkele siermotieven, zoals de lelies op de achtergrond of de stralenkransen in de vorm van een tandrad, behoren tot het repertoire van de Meester van de Gentse Privilegiën. Aangezien deze groep actief was tussen Doornik en Gent van omstreeks 1440 tot 1460, zou de verluchting van het manuscript van Geraardsbergen het werk kunnen zijn van een lokaal kunstenaar die hetzij rechtstreeks door hem beïnvloed werd, hetzij dezelfde opleiding had gekregen. We herinneren er in dit verband aan dat de Meester van Guillebert de Mets zijn naam dankt aan een kopiist die in Geraardsbergen woonde en er schepen was in 1425 en in 1434. Maar Gent is dichtbij en het is dan ook niet uitgesloten dat het werk in dit belangrijke centrum totstandkwam.

Met de kunstenaar van het vierde deel betreden we resoluut een nieuw tijdperk. De *Geboorte van Maria* heeft ondanks het kleine formaat een derde dimensie. Het in driekwart geplaatste bed creëert een diepte-effect dat totaal afwezig was in de miniaturen die we tot dusver hebben besproken. De *Ontmoeting van*



Vol. 3/3, fol. 141r



Vol. 3/4, fol. 91r

Bileam met de engel in het medaillon in de rechtermarge heeft plaats tegen de achtergrond van een landschap dat niets abstracts meer heeft: een rotsformatie vormt de overgang tussen de voorgrond en de heuvel met het kasteel achteraan. Een boompje suggereert de diepte van de scène. Hier geen conventies meer, maar de eerste aanzetten tot een realistische voorstelling van de natuur. Deze zorg blijkt ook uit de nieuwe manier waarop de gezichten en de kleren vorm krijgen. Dit is het werk van een oprechte, zeer zelfverzekerde schilder; het is met kleine toetsen aangebracht met de punt van het penseel. Hij geeft de gefigureerde taferelen een werveling die men vruchteloos zal zoeken in de veeleer vlakke stijl van zijn medewerkers die, zoals we reeds zeiden, meer verankerd zijn in de traditie. Het gebruik van goud voor het moduleren van de drapering draagt nog bij tot de glinstering van de kleuren. De marges zijn nog steeds zeer kleurrijk, maar zijn toch ook grondig van uitzicht veranderd. De acanthussen zijn niet langer beperkt tot de hoofdassen van de marges, maar vullen het hele oppervlak. Ze zijn langgerekt en smal, soepeler ook; ze zijn verstrengeld of ineengerold, geven aan het decor een ritme en worden zo het belangrijkste motief. In de hoek onderaan rechts geven onweerstaanbare, gestileerde aardbeiplanten met hun drietallige bladeren een smakelijke toets aan de pagina. Een andere vernieuwing van deze miniaturist is het gebruik van medaillons in de marge om het verhaal dat in de centrale voorstelling wordt verteld, meer luister bij te zetten. Hij gebruikt deze oppervlakken om typologische scènes te introduceren, taferelen uit het Oude Testament die in het licht van het heilsverhaal bepaalde gebeurtenissen uit het Nieuwe Testament aankondigen. In verschillende typologische traktaten, zoals de *Speculum Humanae Salvationis* of de *Biblia Pauperum*, worden de thema's van *Bileam die wordt tegengehouden door een engel* (Numeri, 22, 22-35) en van de *Gesloten poort van Ezechiël* (Ezechiël, 44, 1-4) in verband gebracht met de *Geboorte van de Maagd Maria*. Deze manier om het verhaal uit te breiden is afkomstig uit Frankrijk en duikt ook op in enkele andere boeken waar deze kunstenaar aan meewerkte: een 'autografisch' getijdenboek voor gebruik in Geraardsbergen, bewaard in het

Hermitagemuseum in Sint-Petersburg (ms. N 60), het Getijdenboek Sachsenheim (Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, cod. brev. 162) en het Missaal van Paus Pius V (Mondovi, Curia Vescovile, s.n.). Een getijdenboek voor gebruik in Geraardsbergen dat wordt bewaard in Cambridge (The Fitzwilliam Museum, ms. 4483), is duidelijk geïnspireerd door de brevieren van Maredsous. Eva Wolf heeft kunnen aantonen dat deze meester een naaste medewerker was van Liévin van Lathem en van Jehan Dreux, met wie hij samenwerkte voor de beroemde *Légende de Girart de Roussillon* (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. 2549). We vinden in dit befaamde boek de randen met aardbeiplanten terug.

De samenwerking met een vijfde kunstenaar, die duidelijk herkenbaar is door zijn harde lijn en zijn voorkeur voor een kleurenharmonie van oranje, oker en goud, doet de vraag rijzen naar de plaats waar de brevieren werden gerealiseerd. Eva Wolf meende er een Franse hand in te herkennen, maar dezelfde kunstenaar verzorgde, samen met een navolger van de Meester van Guillebert de Mets, de schilderijen voor een getijdenboek uit Gent (Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 198). Dat werd door Léon Delaissé in verband gebracht met een manuscript uit Den Haag (Koninklijke Bibliotheek, ms. 131 G 4) en wordt momenteel toegeschreven aan een anonieme Hollandse meester, de Meester van de Cité de Dieu van Boston. James Marrow en Klaas van der Hoek suggereerden dat het zou kunnen gaan om een zekere Antonis Utenbroec, een kunstenaar uit de Noordelijke Nederlanden (waarschijnlijk uit Utrecht), die een tijdlang in Brabant zou hebben gewerkt. Een grondiger studie, zowel stilistisch als documentair, is beslist noodzakelijk. In afwachting daarvan situeren we de productie van het boek dus tussen twee polen: aan de ene kant Gent, met de omgeving van Guillebert de Mets en Liévin van Lathem, aan de andere kant Brussel en Brabant, met Jehan Dreux en de vermoedelijke Antonis Utenbroec. Geraardsbergen, dat tussen deze twee streken ligt, kan een toevallige ontmoetingsplaats zijn geweest.

DV